

А.М. Усачук, Ю.Г. Коваль

ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКИЙ КУБОК З ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я

Публікується пізньотрипільський кубок, виявлений у Північно-Східному Приазов'ї, можливо, в ритуальному комплексі.

К л ю ч о в і с л о в а: Північно-Східне Приазов'я, трипільська культура, томашівська група, плита, кубок.

Восени 2012 р. донецький краєзнавець С.О. Горошко знайшов невелику посудинку в місцині Зор-Тау на правому березі р. Кальміус, яку згодом передав до Донецького обласного краєзнавчого музею. Знахідка пов'язана з виходом кам'яної брили пісковика, що виступала на поверхню десь на 10 см. Аби з'ясувати ситуацію, в квітні 2013 року співробітники відділу охорони пам'яток археології Музею здійснили розвідки та невеличкі розкопки на місці знахідки.

Посудина знайдена за 3,2 км на південний схід від смт Старобешеве Донецької обл. (рис. 1, 1), на схилі гори Зор-Тау (букв. Гора Ліс; варіанти назви — Зор Тау, Зортав, Зортав Тобé, Зортот; Отин 2002, с. 68), майже біля її підніжжя, в закруті р. Кальміус, на її правому березі (рис. 1, 2).

Місцевість Зор-Тау відома як геологічна та природна пам'ятка, що входить до Новокатеринівського оголення трьох горизонтів рифових вапняків, нижче яких залягають кварцитові пісковики та малопотужні вугільні пласти (Синельщиков и др. 1979, с. 58—59; Заповедная... 1987, с. 150; Химченко 2012, с. 48—49). Вона також відома й за наявністю ендемічних видів рослин. Гора Зор-Тау певною мірою шанується місцевим населенням та є цікавим прикладом міфологічної традиції сакралізації гір навіть у нинішніх реаліях (Химченко 2012, с. 52; Усачук, Коваль 2014). У районі однієї з ділянок оголення скельних порід розміщена плита, біля якої й знайдено посудинку.

На місці знахідки було закладено розкоп площею 7,35 м² і завглибшки до 0,72 м (рис. 2, 1). Простежено таку стратиграфію: 0,0—0,10 м — дерновий шар; 0,10—0,55/0,60 м — шар темно-

бурого ґрунту, що поступово світлішає донизу; нижче — темно-бурий ґрунт поступово переходить у світло-коричневий ґрунт, який до глибини 0,70 м насичений піском і дрібними камінцями.

У північній і центральній частинах розкопу розкрито скельний вихід у вигляді похилого масиву пісковика розмірами 1,92 × 0,92 м, розміщений за лінією північний захід—південний схід (рис. 2, 1). Товщину його простежено до глибини 0,9 м, хоча він іде й значно нижче (рис. 2, 2). Навколо великого скельного виходу концентруються уламки пісковика: більш-менш плоскі плити невеликих розмірів. Південно-західний кут масиву відколовся у вигляді двох досить великих плит і просів. Ще одна плита зафіксована трохи західніше скельного виходу та стояла вертикально. На ній не зафіксовано жодних штучних слідів. Найвірогідніше, вона відкололася від скельного масиву природно та так, що одна з вузьких сторін стала скошеною. Надалі плиту скошеною стороною вниз було спеціально встановлено на якусь поверхню на глибині 0,6 м від сучасної поверхні так, що довга вісь каменя практично точно співпадала з лінією північ—південь (рис. 2).

Довжина плити 1,41 × 0,68—0,70 м, товщина — 0,11 м в південній частині, 0,29 м — в центральній і 0,23 м — в північній частинах. Приблизно на середині висоти плити, за 0,29 м від її підніжжя (або на глибині 0,31 м від поверхні) зі східного боку біля південного торця плити й стояла посудинка (під час розкопок було розчищено напівзасипану ділянку поверхні навколо плити, порушену в листопаді 2012 р., коли краєзнавець знайшов посудинку). За свідченням С.О. Горошка, вона стояла майже впритул до вертикальної сторони плити.

© А.М. УСАЧУК, Ю.Г. КОВАЛЬ, 2014

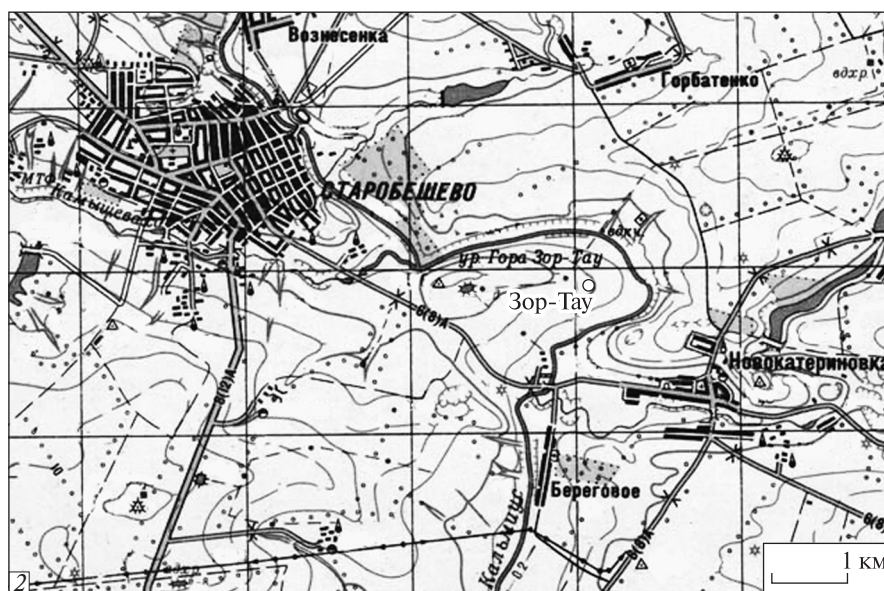

Рис. 1. Розташування місця знахідки посудини: 1 – в межах Північно-Східного Приазов'я; 2 – околиці смт Старобешева Донецької обл.

Привертає увагу різниця в рівнях залягання підшви плити та посудини. Вірогідно, масивна плита була вкопана на незначну глибину, хоча слідів ями не помічено.

Розчистка довкола цієї поставленої на торць плити та загалом площі розкопу не дала знахідок. Лише в південно-східному кутку розкопу, поряд з торцем масивного скельного виходу, на глибині 0,7 м виявлено крем'яне знаряддя (рис. 2, 1).

Посудина (рис. 3, 1) — це доволі витончений біконічний кубок з гострим ребром на тупові та округлим денцем. Його ретельно виліплено з тонковідмученої (каолінової?) глини, хоча трохи й нерівно, особливо в районі ребра. Ззовні поверхня посудини оброблена дерев'яним (найвірогідніше) знаряддям на

зразок лопаточки з гладеньким робочим краєм. Горизонтальні сліди розгладжування добре фіксуються у верхній частині кубка (до ребра) та майже не спостерігаються нижче нього, де поверхня оброблена ретельніше. На внутрішніх стінках кубка лишилися досить рельєфні горизонтальні сліди розгладжування, які в районі денця поєднуються з грубішими.

По зрізу вінець, на горловині, трохи вище й нижче ребра посудина до випалу була прикрашена монохромним розписом: трьома вузькими смужками мінеральної темно-брунатної фарби. Смужки нанесені пензлем нерівно, ширина їх коливається від 0,15–0,30 см (вище ребра) до 0,30–0,45 см (нижче ребра). Смужки, що оперізують посудину по обидва боки ребра, з'єднані трьома групами коротких вузьких скіс-

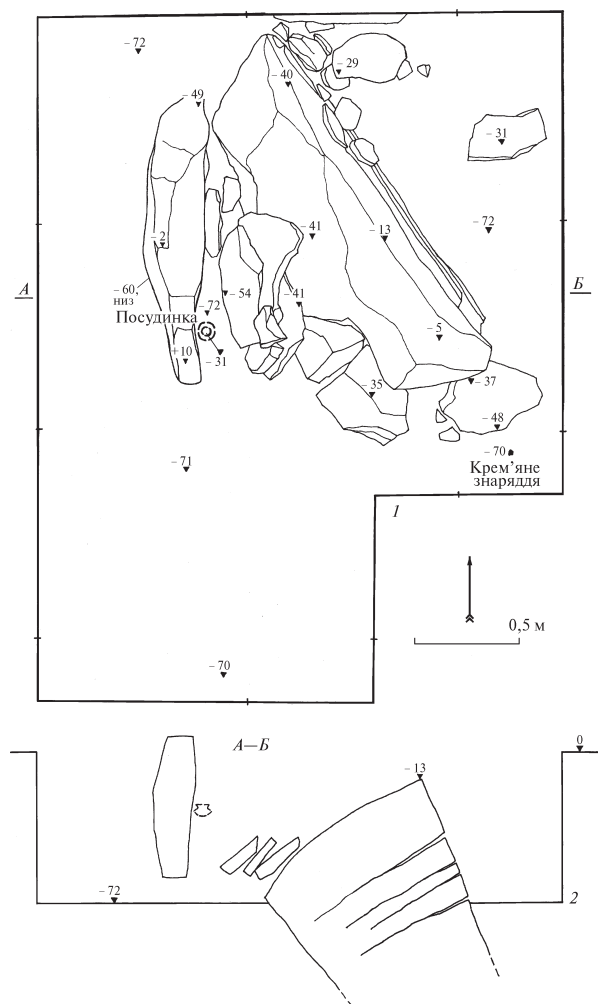

Рис. 2. Урочище Зор-Тау: 1 — план розкопу; 2 — розріз по лінії А—Б (з показом місця розташування посудини, яка не попадає у розріз)

них ліній-рисок. Дві групи складаються з чотирьох, одна — із п'яти недбало нанесених рисок. Ширина їх від 0,09 до 0,20 см. Випал посудини якісний, ззовні кубок сіро-помаранчевий.

Розміри кубка: висота 5,8 см, діаметр вінець 5,3—5,4 см, по ребру — 8,7—8,9 см, товщина стінок від 0,4 см на вінцях і горловині до 1,3 см на ребрі та 0,9 см біля денця.

Комбіноване знаряддя з кременю (рис. 3, 2) виконане на дрібному відщепі конвергентної форми із зрізаною проксимальною частиною, внаслідок чого утворився вторинний майданчик, з якого на дорсальну поверхню нанесено серію вкорочених знятть. Поздовжні краї виробу ретушовані. В одному випадку ретуш крута скребкова, в іншому — полого погострювальна. У дистальній частині дорсальної поверхні знаряддя збереглися негативи зустрічних сколів. Негативи аналогічних знятть примикають до них і з боку вентральної поверхні. Така морфологія, дуже вірогідно, вказує на їх контр-

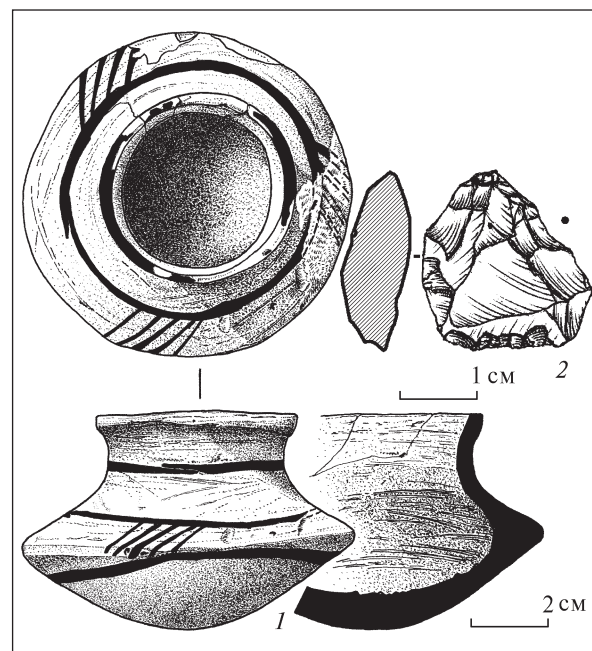

Рис. 3. Урочище Зор-Тау: 1 — кубок; 2 — знаряддя з кременю

ударну природу. Кремень склоподібний, поверхня виробу вкрита молочно-блакитною патиною; зберігся він добре, без механічних пошкоджень. Розміри: 2,35 × 2,25 × 0,80 см.

Розглянемо детальніше ці знахідки.

Кубок — унікальна знахідка для Приазов'я. Він має чіткі аналогії серед такого роду кераміки томашівської групи пізньотрипільського часу (Бурдо 2004). За класифікацією столового посуду томашівської групи, запропонованої С.М. Рижовим, посудину із Зор-Тау можна віднести до кубків першого підтипу, прикметних тільки кераміці томашівської групи (Рыжов 2000, с. 462—463, рис. 2). За формою до знайденого в Приазов'ї кубка близькі «гличики двоконічні» з розкопок епонімного поселення групи — Томашівки (Курінний 1926, табл. XII, 2; XIII, 6; 1927, табл. 2, 1, 10). Аналогії кубку із Зор-Тау можна вказати й з інших поселень, як Майданецьке (Ткачук 2004, с. 446—447), Василькове (Відейко 2004; 2004б, с. 79), Зелена Діброва (Овчинников 2004, с. 181), Романівка (Бурдо 2004а), Стара Буда (Відейко 2004в, с. 496). За орнаментациєю близький знахідці із Зор-Тау ще один кубок з Томашівки (Курінний 1926, табл. 3, 3).

Торкаючись орнаментациі зортауського кубка, звернемо увагу на її спрощено-лінійну схему (рис. 3, 1). Подібна орнаментация прикметна, за розробками С.М. Рижова, виключно саме кубкам першого підтипу кераміки томашівської групи (Рыжов 2000, с. 463). Різко го-

строрберна форма, ледь позначене денце та спрощений орнамент уможливають долучити кубок до часу не раніше третьої фази розвитку пам'яток цієї групи або, ймовірно, до четвертої, заключної, фази (Круц, Рижов 1985, с. 49, 52), що дає підстави звизити дату знахідки у межах етапу СІ.

За останніми розробками хронології Трипілья, етап СІ датується дещо по-різному: 3600—3400—3200 рр. (Відейко 2004а, с. 94), 3500/3400—3100/3000 рр. (Дергачов 2004, с. 111) або 3800—3100 рр. до н. е. (Черных, Орловская 2009, с. 30, табл. 3; про труднощі та дискусійний характер хронологічних меж Трипілья СІ і СІІ див.: Рассмакін 2004, с. 17). Вірогідно, останніми двома-трьома століттями IV тис. до н. е. слід датувати й кубок із Зор-Тау.

Те, що посудину знайшов краєзнавець, може викликати цілком зрозумілі сумніви. До розкопок сумніви були й у нас. Але спеціально встановлена за сторонами світу плита все ж схилає до того, що маємо справу з пам'яткою. Шар ґрунту навколо плити нижче рівня вінця посудини не був порушений; плита стояла на якійсь поверхні та різко виділялася на тлі тих, що лежали похило, або відколотих плит і шматків пісковіку.

Спеціально зорієнтована за сторонами світу та, певно, вкопана плита, біля якої і був кубок, уможлиблює вважати комплекс в уроч.

Зор-Тау ритуальним. Крем'яне знаряддя, яке за низкою ознак відноситься до часу пізнього палеоліту—мезоліту, потрапило сюди, дуже вірогідно, випадково, хоча не можна повністю виключати й вторинне його використання (пор.: Разумов 2010, с. 12; Сериков 2011, с. 291; Подобед, Усачук, Цимиданов 2014, с. 287; ін. роботи). Але глибина розміщення кубка, з урахуванням вкопаної плити (0,31 м), і рівень залягання знаряддя (0,70 м) свідчать, ймовірно, не на користь вторинного використання крем'яного виробу в пізньотрипільський час.

У степовому Приазов'ї це не перша знахідка трипільського посуду. Тут відомі нечисленні пам'ятки пізньотрипільського часу. Йдеться про поховання животилівсько-вовчанського типу біля с. Вишневате Розовського р-ну Запорізької обл., смт Благодатне Волновахського р-ну Донецької обл. та ін. (Рассмакін 2004, рис. 4; Рассмакін, Усачук 2010, с. 56). Але ці поховання датуються в межах етапу СІІ (Петренко 2004; Рассмакін, Усачук 2010, с. 55), тобто, вони дещо пізніші за посудину із Зор-Тау. Але відомо, що наприкінці IV — початку III тис. до н. е. томашівське населення вже мало якісь стосунки із степовим світом (Мовша 1991, с. 56—57; ін. роботи). Прикладом цих зв'язків у південно-східному напрямі може бути й ритуальний комплекс Зор-Тау в Північно-Східному Приазов'ї.

Бурдо Н.Б. Кубки // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 272—273.

Бурдо Н.Б. Романівка // Там само. — 2004а. — С. 454.

Відейко М.Ю. Абаза Юлія Федорівна // Там само. — 2004. — С. 9.

Відейко М.Ю. Абсолютне датування трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004а. — Т. 1. — С. 85—95.

Відейко М.Ю. Василькове // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004б. — Т. 2. — С. 79—80.

Відейко М.Ю. Стара Буда // Там само. — 2004в. — С. 495—496.

Дергачов В.О. Пізній період трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 109—111.

Заповедная природа Донбасса. Путеводитель / Сост. А.З. Дидова. — Донецк, 1987.

Круц В.О., Рижов С.М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. — 1985. — 51. — С. 45—56.

Курінний П. Розкопки біля с. Томашівки // КЗ ВУАК за археологічні дослідження року 1925. — К., 1926. — С. 54—60.

Курінний П. Розкопки біля с. Томашівки на Гуманщині // КЗ ВУАК за 1926 рік. — К., 1927. — С. 54—62.

Мовша Т.Г. Проблема взаємопроникнення степної і древнеземледельчих культур в епоху енеоліта і раннебронзового века // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 56—58.

Овчинников Е.В. Зелена Діброва // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 181—182.

Отин Е.С. Топонимия приазовских греков (историко-этимологический словарь географических названий). — Донецк, 2002.

Петренко В.Г. Животилівський тип // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 167.

Подобед В.А., Усачук А.Н., Цимиданов В.В. Колодцы в картине мира племен эпохи бронзы лесостепной и степной Евразии // Мат-лы межрегион. научн. конф. «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, наход-

ки, проблемы», посвящ. 125-летию первых археол. раскопок под эгидой Император. Археолог. комиссии в Липецком крае (быв. Задонском уезде Воронежской губ.). — Липецк, 2014. — С. 283—293 (Верхнедонской археологический сборник. — 6).

- Разумов С.М.* Крем'яні вироби населення доби ранньої та середньої бронзи (за матеріалами поховань). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2010.
- Рассамакін Ю.Я.* Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 3—26.
- Рассамакін Ю.Я., Усачук А.М.* Нова знахідка пізньотрипільського посуду в Приазов'ї // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 55—57.
- Рыжов С.Н.* Расписная керамика томашовской локально-хронологической группы трипольской культуры // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 459—473.
- Сериков Ю.Б.* К вопросу о вторичном использовании изделий предшествующих эпох // Мат-лы IV Тверской археолог. конф. и 12-го заседания научн.-методич. семинара «Тверская земля и сопредельные территории в древности». — Тверь, 2011. — Т. 1. — С. 289—295 (Тверской археологический сборник. — 8).
- Синельщиков Р.Г., Попов С.П., Ивашин Д.С., Янко Н.Т.* Памятники природы Донетчины. Путеводитель. — Донецк, 1979.
- Ткачук Т.М.* Історія досліджень змістового значення трипільсько-кукутенської орнаменталізації // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 434—448.
- Усачук А.Н., Коваль Ю.Г.* Позднетрипольский комплекс Зор-Тау из Северо-Восточного Приазовья. — 2014 (у друці).
- Химченко В.А.* Заповедными тропами Донетчины. Фотоальбом-путеводитель. — Донецк, 2012.
- Черных Е.Н., Орловская Л.Б.* Базы данных радиоуглеродных датировок и коррективы релятивной хронологии эпохи раннего металла // Аналитические исследования лаборатории естественнонаучных методов. — М., 2009. — 1. — С. 26—40.

Надійшла 25.03.2014

А.Н. Усачук, Ю.Г. Коваль

ПОЗДНЕТРИПОЛЬСКИЙ СОСУД ИЗ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО ПРИАЗОВЬЯ

Осенью 2012 г. в уроч. Зор-Тау (излучина правого берега р. Кальмиус, недалеко от пгт Старобешево Донецкой обл.) краевед нашел сосуд, переданный позже в отдел археологии Донецкого областного краеведческого музея. С целью выяснения ситуации с находкой сосуда весной 2013 г. сотрудники отдела заложили небольшой раскоп в уроч. Зор-Тау.

В северной и центральной частях раскопа вскрыт скальный выход в виде наклонно лежащего массива песка. Чуть западнее от него была специально поставлена по линии С—Ю отколовшаяся плита. На высоте 0,29 м от ее подножья (на глубине 0,31 м от поверхности) у восточной стороны возле южного ее торца стоял сосуд, по словам краеведа, почти впритык к плите. Скорее всего, массивная плита была немного вкопана, хотя следов ямы не замечено. Других находок здесь не было. Только в юго-восточном углу раскопа найдено кремневое орудие позднего палеолита—мезолита.

Сосуд — уникальная находка для Приазовья. Это довольно изящный биконический кубок с острым ребром на тулове и круглым дном, тщательно вылепленный из тонкоотмученной (каолиновой?) глины. По торцу венчика, на горловине и по обеим сторонам ребра сосуд до обжига украшен монохромной росписью тонкими линиями минеральной темно-коричневой краски. Обжиг качественный, цвет кубка серо-оранжевый.

Специально установленная по сторонам света (и вкопанная?) плита, возле которой находился кубок, позволяют считать комплекс в уроч. Зор-Тау ритуальным. Кремневое орудие оказалось здесь, скорее всего, случайно, хотя нельзя отрицать и возможность его вторичного использования. Время памятника определяет кубок, который имеет четкие аналогии среди керамики томашовской группы позднетрипольского времени (этап СІ).

В Приазовье известны немногочисленные погребения позднетрипольского времени — этапа СІІ. Теперь есть свидетельство каких-то связей раннеземледельческого и степного населения и для более раннего времени (этапа СІ).

А.М. Usachuk, Yu.H. Koval

LATE TRYPILLIAN BOWL FROM THE AZOV SEA NORTH-EAST AREA

In autumn, 2012, a local historian found a vessel in Zor-Tau tract and passed it later to the Archaeology Department of the Donetsk Oblast Local Lore Museum. In order to clarify the situation of a vessel's discovery, the members of the Department laid out a small excavation area in Zor-Tau tract in spring, 2013.

A rocky rise of sloping sandstone body was uncovered in the northern and central parts of the excavation area. To the west from it, a cut off slab intentionally erected along the north-west line was found. According to the local historian, the vessel was standing almost back to back near the slab, by its eastern side at the 0,29 m height from its foot (at the depth

0,31 m from the surface). The massive slab was most probably slightly dug in, though no traces of a pit were found. There were no other finds there. Only a flint tool of the Late Palaeolithic or Mesolithic was found in the south-eastern corner of the excavation area.

This vessel is a unique find for the Azov Sea area. It's a quite elaborate biconic bowl with a pointed rib on a body and rounded bottom painstakingly modelled of finely precipitated (kaolinite) clay. The vessel was adorned before firing with a monochrome painting with narrow lines of mineral dark brown paint on the rim's edge, on a neck, and on both sides of a rib. The firing is qualitative; the vessel is of grey and orange colour.

An intentionally erected oriented (and dug in?) slab by which a vessel was situated allows the authors to consider an assemblage in Zor-Tau tract to be a ritual one. A flint tool was apparently accidentally present here; however, the possibility of its repeated usage can not be denied. The date of the site is determined by the vessel having clear analogies among the Tomashivka group ceramics of the Late Trypillian period (CI stage).

In the Azov Sea area, several burials of the Late Trypillian period stage CII are known. Now, there is evidence for certain relations between the early agricultural and the steppe populations also for the earlier period (stage CI).

К.М. Капустін

ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ КУРЩИНИ (за матеріалами розвідок І.І. Ляпушкіна 1947 р.)

Подано матеріали розвідок І.І. Ляпушкіна 1947 р. на Лівобережжі Дніпра, зокрема Курщині, що зберігаються у фондах Інституту археології НАН України та становлять інтерес для вивчення давньоруської історії, зокрема й з погляду на нинішні можливості датування кераміки.

К л ю ч о в і с л о в а: Дніпровське Лівобережжя, X—XIII ст., городища, неукріплені поселення, кераміка.

1940-і—1980-і рр. позначені в археології зростанням уваги науковців до проблем генези слов'ян, особливостей розвитку середньовічного міста, а також світогляду населення Русі X—XIII ст. З цією метою провадилися масштабні розвідки по всій території Східної Європи. Велика увага була прикута, зокрема, й до території Курщини, де в різний час працювали експедиції Інституту археології АН СРСР і його Ленінградського відділення, а також Ермітажу, які розшукували та картографували пам'ятки доби бронзи, раннього заліза, слав'янського та давньоруського часу (Воеводский 1949; Алихова 1959; Вознесенская, Куза, Соловьева 1972; Кашкин 1980; Енуков 1995).

Одним з перших археологів, який здійснив цілеспрямовані розвідки на Лівобережжі Дніпра, був І.І. Ляпушкін (рис. 1, 1). Упродовж кількох польових сезонів учасники очолюваної ним Дніпровської Лівобережної експедиції фіксували тут найдавніші сліди східнослов'янської культури. Паралельно уточнювалася південно-східна межа поширення пам'яток роменсько-

борщевського типу (басейни Осколу та Орлі), картографувалися поселення так зв. зольничної культури у північній смузі лесостепового Лівобережжя (басейн Десни та Сейму).

Тут звернемося до знахідок з городищ і неукріплених поселень Курської обл., а саме, давньоруського (великокнязівського, за І.І. Ляпушкіним) часу, що були здобуті експедицією І.І. Ляпушкіна в 1947 р. та зберігаються у фондах Інституту археології НАН України (кол. № 63). Необхідність аналізу їх спричинена тим, що через недостатню розробленість хронотипології кераміки більшість пам'яток датована доволі широко — «великокнязівським часом», що негативно відбивалося й на відображенні історії регіону в давньоруський час. Нині хронологічну позицію пам'яток можна уточнити. Звернемося до конкретних матеріалів.

За 2,0—2,5 км від с. **Банище** Львовського р-ну обстежено укріплене поселення, що займає природне підвищення грушоподібної форми серед боліт в ур. Соловень Бугор (рис. 2, 1). Городище завдовжки 115—120 м по осі північ—південь і завширшки впоперек від 30 м у північній частині до 80 м у південній, здійсмаєть-